

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2023.29.39>

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ДІЇ РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Нікітін Анатолій Анатолійович,
orcid.org/0000-0001-7501-2557

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного
права та адміністративного процесу
(Одеський державний університет
внутрішніх справ, м. Одеса, Україна)

Дана наукова стаття присвячена актуальній проблемі обмеження прав людини в Україні під час дії правового режиму воєнного стану.

Розглянуто теоретичні підходи вчених до визначення поняття «національна безпека» «правовий режим воєнного стану» та «обмеження прав та свобод людини і громадянина» у контексті національного законодавства і міжнародних зобов'язань України.

Відзначено, що у контексті забезпечення національної безпеки в умовах триваючої військової агресії росії, наукові дослідження підстав обмеження прав і свобод людини в Україні під час дії адміністративного режиму воєнного стану, мають велике не тільки теоретичне але й практичне значення.

Аналізуючи наукові праці, було визначено наявність різних поглядів вчених на розуміння категорії «обмеження прав людини».

Проаналізовано нормативні джерела, які врегульовують питання забезпечення прав і свобод людини, зосереджено увагу на правовій характеристиці встановлених їх обмежень під час дії воєнного стану.

Визначено, що необхідність здійснення захисту національної та громадської безпеки виступає підставою для застосування обмеження певних прав і свобод людини та навіть відступу від певних зобов'язань щодо захисту прав людини.

Доведено, що обмеження прав і свобод людини, а також відступ від конституційних гарантій їх реалізації мають бути передбачені виключно законом та обґрунтовані неможливістю іншим чином забезпечити захист національної безпеки.

Констатовано, що обмеження або звуження цих прав не повинно допускатися в умовах воєнного стану з суб'єктивних, поза правових підстав.

Доведено, що права людини, які належать до сфери національної безпеки, підлягають захисту та охороні незалежно від дії особливих правових режимів.

Визначено проблемні моменти правозастосування та судової практики розгляду публічних конфліктів з питань застосування обмеження прав і свобод людини в Україні під час дії правового режиму воєнного стану.

Запропоновано перелік правових та організаційних заходів, щодо їх усунення або зменшення негативного впливу на суспільні відносини.

Ключові слова: національна безпека, конституційні права та свободи людини, захист прав особи, правовий режим воєнного стану, обмеження прав та свобод.

ENSURING HUMAN RIGHTS IN THE FIELD OF NATIONAL SECURITY UNDER THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW

Nikitin Anatolii Anatoliyovych,
orcid.org/0000-0001-7501-2557
Candidate of Legal Sciences, Associate
Professor,
Associate Professor at the Department of
Administrative Law and Administrative
Process
(Odesa State University of Internal Affairs,
Odesa, Ukraine)

This scientific article is devoted to the actual problem of the restriction of human rights in Ukraine during the legal regime of martial law.

The theoretical approaches of scientists to the definition of the concept of "national security", "legal regime of martial law" and "restriction of human and citizen rights and freedoms" in the context of national legislation and international obligations of Ukraine are considered.

It was noted that in the context of ensuring national security in the conditions of Russia's ongoing military aggression, scientific research into the reasons for restricting human rights and freedoms in Ukraine during the administrative regime of martial law is of great not only theoretical but also practical importance.

Analyzing scientific works, it was determined the presence of different views of scientists on the understanding of the category "restriction of human rights".

The normative sources that regulate the issue of ensuring human rights and freedoms are analyzed, attention is focused on the legal characteristics of their established restrictions during martial law.

It was determined that the need to protect national and public security serves as a basis for restricting certain human rights and freedoms and even deviating from certain obligations to protect human rights.

It has been proven that restrictions on human rights and freedoms, as well as deviations from constitutional guarantees of their implementation, must be provided exclusively by law and justified by the impossibility of ensuring the protection of national security in any other way.

It was established that restrictions and narrowing of these rights should not be allowed under martial law for subjective, non-legal reasons.

It has been proven that human rights, which belong to the sphere of national security, are subject to protection and protection regardless of the effect of special legal regimes.

Problematic aspects of law enforcement and judicial practice of consideration of public conflicts on the application of restrictions on human rights and freedoms in Ukraine during the legal regime of martial law have been identified.

A list of legal and organizational measures to eliminate or reduce their negative impact on social relations is proposed.

Key words: national security, constitutional human rights and freedoms, protection of individual rights, legal regime of martial law, restriction of rights and freedoms.

Постановка проблеми та її актуальність. Сьогодні умови забезпечення національної безпеки в Україні є складними і потребують від держави екстраординарного правового, адміністративно-організаційного, воєнного та дипломатичного реагування.

Різновекторні геополітичні впливи на Україну в умовах неефективності гарантій її національної безпеки, розв'язаної війни на її території, критична зовнішня залежність

національної економіки зумовлюють уразливість України у всіх аспектах життєдіяльності і особливо у сфері забезпечення природних та громадянських прав і свобод людини.

Агресивні дії росії, спрямовані на порушення суверенітету та територіальної цілісності, виснаження української економіки й підрив суспільно-політичної стабільності з метою знищення України як держави, захоплення її територій, обумовлюють необхідність дослідження механізмів забезпечення прав людини у сфері національної безпеки [1, с. 61].

Обрана проблематика дослідження, на наш погляд, має особливе значення не тільки для практики забезпечення національної безпеки демократичної держави, а й для національної юридичної науки, формування сталої наукової концепції дії норм спеціальних правових режимів в контексті адміністративно-правового забезпечення національної безпеки з урахуванням власного досвіду та здобутків країн Європейського Союзу та США.

Повномасштабна збройна агресія РФ проти України з проведенням сухопутних, повітряно-космічних, морських операцій, ракетних обстрілів, інформаційних, інформаційно-психологічних дій в сукупності із застосуванням невоєнних засобів: блокада із застосуванням воєнної сили морських портів, узбережжя і повітряного простору України, порушення її комунікацій; розпалювання збройного конфлікту в середині держави за участю незаконних збройних формувань, терористичних угруповань у взаємодії з політичними, неурядовими, етнічними, релігійними або іншими організаціями; проведення терористичних актів на території України або проти громадян України, посягання на життя державних чи громадських діячів, представників іноземних держав, диверсії у приміщеннях органів державної влади та на об'єктах критичної інфраструктури а також викрадення громадян або захоплення заручників призвела до створення ключової загрози національній безпеці – існуванню самої держави Україна.

В умовах наведених загроз національній безпеці держави актуальним постає питання про дотримання співвідношення між публічними інтересами суспільства і держави та приватними інтересами громадянина.

На нашу думку, розв'язуючи цю суперечку стосовно того, що важливіше для держави – безпека особи чи національна безпека (державна безпека), зауважимо, що оскільки вся система національних інтересів визначається сукупністю основних інтересів людини, суспільства, держави, то на сучасному етапі передусім мають забезпечуватися права та свободи людини, її безпека. Якщо вони будуть гарантовані, захищені державою, тоді автоматично будуть забезпечені конституційний лад, суверенітет та територіальна цілісність держави. За такої постановки питання пріоритет повинен надаватися людині, її правам та свободам, які є найвищою цінністю для держави.

За твердженням Д. Часника, із гарантування поваги до людини, її життя, прав та свобод починає формуватися суспільство та закладається основа держави. Коли держава забезпечує права кожного громадянина у сфері національної безпеки, тоді можна стверджувати, що і завдання національної безпеки суспільства будуть реалізовані [1, с. 64].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми дотримання прав і свобод людини завжди були у центрі уваги вчених. Поштовхом для активізації досліджень з питань забезпечення прав людини у сфері національної безпеки послугували події 2014 р., коли РФ розпочала збройний конфлікт проти України.

Сьогодні є доволі велике коло праць вчених з зазначеної тематики, спробуємо надати характеристику окремим дослідженням.

Конституційно-правові засади національної безпеки України на монографічному рівні досліджував В. О. Антонов [2]. Науковці О. Бодрук, О. Гончаренко, Е. Лисицин у своєму монографічному дослідженні висвітлили різноманітні складові питання глобальної та національної безпеки [3].

А. Мосейко у своєму дослідженні поняття національної безпеки розглядає як об'єкт публічного адміністрування, а забезпечення прав і свобод громадян як складову адміністрування держави [4].

Авторський колектив на чолі із О. Кабановим у довіднику провів детальний аналіз громадянських (особистих), політичних та інших прав людини в умовах воєнного стану [5]. Проблема дослідження організаційно-правового механізму обмеження основних прав і свобод людини і громадянина за законодавством України була присвячена праця І. Проць [6]. Теоретичний і практичний аспекти обмеження прав і свобод людини в сучасних умовах аналізував колектив авторів на чолі із А. Мерник [7; 8].

Д. Часник присвятив своє дослідження питанням забезпечення прав людини у сфері національної безпеки в умовах протистояння військовій агресії з боку рф. В його роботі стверджується, що захист національної та громадської безпеки може бути підставою для обмеження певних прав людини та навіть відступу від певних зобов'язань щодо захисту прав людини [1, с. 61–67].

Ковалів М. В. Іваха В. О. у своєму дослідженні питання забезпечення прав людини у сфері національної безпеки розглянули у контексті діяльності органів внутрішніх справ в умовах воєнного стану [9, с. 65–70].

О. Фігель у своєму дослідженні розглядає забезпечення прав і свобод в період дії особливих правових режимів. Висловлює думку, що норми цих режимів і обумовлюють особливий характер таких обмежень [10].

В. Лазарев, Т. Малиновська в своїй роботі дослідили проблеми реалізації організаційно-правового механізму обмеження основних прав і свобод людини і громадянина в період дії норм режиму воєнного стану [11].

Незважаючи на актуальність, наукову новизну наведених досліджень, частина із них здійснені до введення на території України воєнного стану, що певним чином знижує їхню теоретичну і практичну значущість. Отже, пропонуємо розглянути зазначену проблематику з урахуванням законодавчих змін та наявного практичного досвіду роботи державних інституцій.

Метою статті є дослідження питань забезпечення прав людини у сфері національної безпеки в умовах дії норм режиму воєнного стану. Проведення всебічного аналізу правових підстав обмеження прав людини під час дії воєнного стану, а також розгляд окремих актуальних проблем з даного питання, що наразі виникли в державі та запропонувати шляхи їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Збройна агресія росії викликала необхідність введення в Україні режиму воєнного стану, який виступає важливим інструментом забезпечення національної безпеки.

Нагадаємо, що поняття «національна безпека» є різновидом загальної категорії «безпека». В Україні питанням наукового розроблення проблем забезпечення національної безпеки були присвячені праці широкого кола учених, дослідження даного питання було розпочато з утворенням незалежної держави та триває й до цього часу.

Поняття змісту «безпека» надається словниках трактують як стан, коли немає небезпеки, тобто як стан, за якого ніщо не загрожує кому-небудь або чому-небудь [12, с. 84].

У монографічному дослідженні з проблем національної безпеки колектив авторів О. Бодрук, О. Гончаренко, Е. Лисицин надає їй визначення як: ступінь захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави [3, с. 67].

Інший вчений А. Мосейко розглядає поняття національної безпеки з точки зору захищеності життєво важливих національних інтересів. На його думку, під національною безпекою слід розуміти захищеність життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави, національних цінностей, способу життя від широкого спектра зовнішніх і внутрішніх загроз, різних за своєю природою [4, с. 44].

Таким чином можна узагальнити, що національна безпека є динамічним, а не статичним феноменом, тому вона не тільки може, а й повинна змінюватися, коригуватися у визначеннях через певний час правовою наукою.

З аналізу досліджених нами нормативних та наукових джерел національну безпеку можна визначити як захищеність державного суверенітету, конституційного ладу, публічного порядку, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу, інформаційної сфери та державної таємниці від зовнішніх і внутрішніх загроз, від будь-яких проявів протиправних посягань, що досягається застосуванням системи заходів політичного, економічного, організаційного, правового, військового, ідеологічного та іншого характеру, спів розмірних загрозам національним інтересам України.

Внаслідок військової агресії 24 лютого 2022 року в Україні було запроваджено воєнний стан терміном на 30 діб та проголошено проведення загальної мобілізації. Слід відзначити що, відповідно до ст. 106 Конституції України, Президент України у разі необхідності має право видати указ про введення воєнного стану на всій території країни або в окремих її місцевостях, однак таке рішення повинно бути затверджене Верховною Радою.

У відповідності зі змістом ст. 1 закону «Про правовий режим воєнного стану» воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [13].

У період дії режиму воєнного стану державою запроваджується проведення наступних заходів:

1) встановлення комендантської години. Цей адміністративно-організаційний захід передбачає встановлення для громадян заборони у певний час доби перебувати на вулицях і в громадських місцях населеного пункту з метою забезпечення громадського порядку та безпеки.

2) Обмеження (заборона) на в'їзд чи виїзд з міста, району чи області. Зокрема, в умовах воєнного стану запроваджується певний режим виїзду/в'їзду, який полягає в обмеженні права громадян вільно пересуватися, у тому числі і на транспортному засобі по визначеній території.

Посадові особи Національної поліції, СБУ, Держприкордонслужби та ЗС України наділені правами щодо зупинки таких громадян, здійснення поверхневої перевірки, вилучення за необхідності заборонених речей та затримання осіб відповідно до положень КПК України та КУпАП України. Також, виконуючи свої обов'язки, уповноважені особи можуть здійснювати перевірку документів, які підтверджують особу громадянина та права на транспортний засіб.

Уповноважена особа має право вимагати в особи пред'явлення документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України чи спеціальний статус особи. У разі відсутності у особи таких документів, посадовець має право затримати таку особу для її ідентифікації на строк, передбачений КУпАП [14].

3) Застосування обмежень прав людини. У зв'язку із введенням в Україні воєнного стану можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина. Тимчасові обмеження стосуються не лише прав фізичних осіб, але і, певним чином, законних інтересів юридичних осіб, виключно у спосіб та межах, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану.

4) Утворення військових адміністрацій. Згідно зі ст. 4 Закону «Про правовий режим воєнного стану» [13] на територіях, на яких введено воєнний стан, створюються військові адміністрації для забезпечення, разом із військовим командуванням, реалізації заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадського порядку та безпеки, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян.

5) Здійснення евакуації населення. Задля гарантування безпечної евакуації громадян із районів бойових дій, керівництвом України від початку вторгнення російських військ постійно ведуться перемовини щодо організації та надання гуманітарних коридорів. Крім цього, населенню щоденно доводиться порядок евакуації та інша необхідна інформація, що може допомогти безпечно виїхати й отримати допомогу.

6) Застосування заходів з примусового відчуження майна, що перебуває у приватній або комунальній власності, вилучення майна державних підприємств, державних господарських об'єднань для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану в установленому законом порядку та видавати про це відповідні документи встановленого зразка.

7) Запровадження трудової повинності для працездатних осіб, не залучених до роботи в оборонній сфері та захисту критичної інфраструктури і не заброньованих за підприємствами, установами та організаціями на період дії воєнного стану з метою виконання робіт, що мають оборонний характер, а також ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, які виникли в період дії воєнного стану.

У процесі трудової діяльності осіб, щодо яких запроваджена трудова повинність, забезпечується дотримання таких стандартів, як мінімальна заробітна плата, мінімальний термін відпустки та час відпочинку між змінами, максимальний робочий час, врахування стану здоров'я особи тощо. На час залучення працюючої особи до виконання трудової повинності за нею зберігається відповідне робоче місце (посада).

8) Встановлювати для фізичних і юридичних осіб військово-квартирну повинність з розквартирування військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу правоохоронних органів, особового складу служби цивільного захисту, евакуйованого населення та розміщення військових частин, підрозділів і установ.

9) Встановлення заборон або обмежень на вибір місця перебування чи місця проживання осіб на території, на якій діє воєнний стан. Забороняється громадянам, які перебувають на військовому або спеціальному обліку у Міністерстві оборони України, Службі безпеки України чи Службі зовнішньої розвідки України, змінювати місце проживання (перебування) без дозволу військового комісара чи керівника відповідного органу тощо.

10) Встановлення обмежень на реалізацію політичних прав громадян. У відповідності зі п. 8 та п. 9 ст. 8 та ст. 19 Закону «Про правовий режим воєнного стану» встановлюється заборона на проведення мирних зборів, мітингів, походів, демонстрацій, страйків і інших масових заходів, а також може бути заборонена діяльність політичних партій, рухів, громадських організацій, якщо їх діяльність буде створювати загрозу національній та громадській безпеці.

В умовах воєнного стану забороняються: зміна Конституції України, АР Крим, проведення виборів Президента України, а також виборів до Верховної Ради України,

Верховної Ради АРК і органів місцевого самоврядування, проведення всеукраїнських та місцевих референдумів [13].

Наведеного можна зробити узагальнення, що воєнний стан виступає особливим правовим режимом діяльності органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування та організацій в Україні у виняткових обставинах, пов'язаних тільки з обставинами зовнішнього характеру – необхідністю відбиття агресії проти України або запобігання безпосередній загрозі агресії [9].

У відповідності з нормативними актами діючого законодавства забезпечення прав людини у сфері національної безпеки в умовах протистояння військовій агресії відбувається за різними напрямками – законодавчим, правозастосовним, політичним, судовим і регулюється нормами різних галузей права – конституційного, адміністративного, кримінально-правового, кримінального процесуального, цивільно-правового тощо [1, с. 62].

В процесі реалізації захисту національних інтересів українська держава стикається з загрозами, які потребують певного обмеження приватного інтересу задля задоволення суспільних потреб. Іноді подібні загрози несуть за собою ризики зниження рівня життя населення держави, економічного занепаду, управлінського колапсу і як наслідок, встановлення авторитарного режиму, чи навіть взагалі існування держави, як такої. В контексті вирішення наведених загроз постає питання належного забезпечення та створення умов для реалізації прав людини і громадянина в період дії режиму воєнного стану.

Загалом проблематика прав людини і громадянина в умовах воєнного стану є надзвичайно складна та багатоаспектна, тому вважаємо за необхідне звернутись до аналізу наукових точок зору щодо визначення дефініції обмеження прав та свобод людини і громадянина.

Так, на думку О. Фігеля поняття обмеження прав та свобод людини і громадянина – це певні заборони, які покликані змінити поведінку особи через обмеження суб'єктивного права [10, с. 223–224].

На нашу думку, такий піхід висвітлює зазначене явище в контексті заборони, що цілком відповідає характеру звуження прав і свобод, адже будь-яке звуження, по суті, є заборонаю в окремі частині порівняно з попереднім правовим станом.

В. Лазарев та Т. Малиновська наводять більш розширене за змістом тлумачення поняття обмеження прав і свобод особи «як правомірне, цілеспрямоване кількісне та (або) якісне применшення у процесі правореалізації тих можливих моделей поведінки (правомочностей), які складають основне право (свободу) особи, з боку інших осіб. Яке має виключно законний, тимчасовий, цільовий, недискримінаційний, суспільно корисний характер і полягає у звуженні обсягу і змісту фундаментальних потенційних можливостей особи» [11, с. 71–73].

Виходячи зі змісту досліджених точок зору науковців на визначення поняття обмеження прав і свобод людини і громадянина можна запропонувати власну його дефініцію – це тимчасові, нормативно визначені та обґрунтовані суспільними потребами заборони, що покликані вирішувати виключні суспільно-державні проблеми у сфері національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Слід відзначити, що правову основу забезпечення обмеження прав і свобод людини і громадянина, складає широке коло законодавчих і підзаконних актів. Центральне місце серед яких займає Конституція України, де в нормах прямої дії міститься перелік прав та свобод громадян, а також визначені критерії і межі їх звуження та встановлюються підстави такого обмеження.

Обмеження прав громадян передбачаються виключно у нормах Основного Закону та у подальшому деталізуються іншими нормативно-правовими актами. Слід зазначити, що у більшості норм Конституції взагалі не передбачається можливості обмеження окремого права і в такому випадку будь-яка заборона або обмеження щодо цього права є взагалі неправомірною [15].

Наприклад, у ч. 2 ст. 64 Конституції України надається вичерпний перелік прав і свобод людини та громадянина, обмежувати які, навіть за умов дії режиму воєнного стану, забороняється. Це, зокрема: рівність конституційних прав і свобод та рівність перед законом; право на громадянство та на зміну громадянства; право на життя; право на повагу до гідності; право на свободу та особисту недоторканність; право надсилати індивідуальні чи колективні письмові звернення та на обґрунтовану відповідь на них; право на житло; на рівні права і обов'язки подружжя у шлюбі та сім'ї; рівність прав дітей незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним; право на судовий захист прав і свобод людини і громадянина; право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди; право знати свої права і обов'язки; гарантія, що закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи; право на правову допомогу; право не виконувати явно злочинні розпорядження чи накази; неможливість бути двічі притягненому до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення; презумпція невинуватості; гарантія того, що особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом [15].

Законом «Про правовий режим воєнного стану» не тільки здійснюється регламентація запровадження воєнного стану в Україні, а також встановлюються межі обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, законних інтересів юридичних осіб [13]. Подальша деталізація правового забезпечення обмежень прав громадян наводиться в змісті Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» [16].

Наведені акти дозволяють стверджувати, що в Україні розроблені та діють правові підстави для здійснення обмежень прав людини в умовах воєнного стану.

На думку А. Мерник правове забезпечення дії правового інституту обмеження прав людини відбувається: по-перше, через встановлення правових нормативів, по-друге, з надання його офіційного визначення, по-третє, через діяльність органу конституційної юрисдикції, який в свою чергу, здійснює офіційне тлумачення норм цього інституту.

В сукупності, це забезпечує умови для неможливості зловживання нормами інституту обмеження прав з корисливих міркувань, невикористання дискреційних повноважень у власних інтересах органами публічної влади, забезпечення верховенства права взагалі і під час дії спеціальних адміністративних режимів [7, с. 44].

Військова агресія та реалізація заходів режиму воєнного стану окреслила низку проблем пов'язаних з забезпеченням конституційних прав і свобод громадян, а саме: примусове позбавлення громадянства особи, проблема гарантування права на вільне переміщення, отримання медичної допомоги, реалізації права на освіту, гарантування особистої свободи (недопущення незаконного затримання особи), порушення трудових прав громадян та інші.

Так, нормою ст. 33 Конституції України закріплено, що кожному громадянину України та іноземцю, який на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно

залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом. Громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну [15].

Однак, у зв'язку з військовою агресією росії проти України, Указом Президента № 64/2022 було введено воєнний стан. Пунктом 3 вказаного Указу передбачається тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, введення обмежень конституційних прав і свободи людини і громадянина [16].

В той же час, слід відзначити, що Закон України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» у ст. 6 не містить серед визначених підстав обмеження права на виїзд з України такої умови як дія правового режиму воєнного стану. Хоча за змістом конституційних гарантій, таке право не має абсолютного характеру, а згідно зі ст. 64 Конституції України може бути обмежене в умовах правового режиму воєнного стану [17; 15].

Згідно з ч. ч. 2, 4 ст. 6 вказаного Закону громадянину України, який має паспорт, у випадках, передбачених п.п. 1-9 ч. 1 цієї ж статті, може бути тимчасово відмовлено у виїзді за кордон або у вказаних випадках паспорт може бути тимчасово затримано чи вилучено [17].

Слід додати, що такий перелік є конкретизованим й вичерпним, та відповідає нормативно-правовим зобов'язанням України в контексті ст. 13 Загальної декларації прав людини, ст. 12 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [18].

Проведений аналіз змісту рішень про відмову у перетинанні державного кордону на виїзд з України громадянину України показує, що правовою підставою їх застосування працівниками Держприкордонслужби були норми Законів «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», «Про правовий режим воєнного стану», «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» [13; 16; 22].

Однак, згідно з матеріалами Звіту НАЗК «Корупційні схеми та ризики під час виїзду з України в умовах воєнного стану», у законодавчих актах прямої або опосередкованої заборони на виїзд чоловіків за кордон не встановлено [19]. Службові особи Держприкордонслужби при прийнятті рішення щодо заборони виїзду за межі України військовозобов'язаними продовжують керуватися, зміненими з початку війни, нормативами Постанови Уряду від 27 січня 1995 р. № 57 [20], яка встановлює порядок перетинання державного кордону України військовозобов'язаними особами лише з окремих документально підтверджених підстав, а також листами та інформаційними повідомленнями з роз'ясненнями, які надаються Адміністрацією Держприкордонслужби.

Запроваджені обмеження на виїзд громадян призовного віку на навчання у закордонні навчальні заклади, навіть за наявних офіційних підстав, також не відповідають нормам Конституції, Законам України «Про правовий режим воєнного стану», «Про вищу освіту», «Про внесення змін до деяких законів України щодо державних гарантій в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану» [13; 21].

При цьому, серед правників існують обґрунтовані підстави вважати, що обмеження права військовозобов'язаних чоловіків на виїзд за межі України у період дії правового режиму воєнного стану запроваджено та реалізується у спосіб, що суперечить Конституції України та діючим законам України.

Таке правозастосування з запровадження обмеження на виїзд чоловіків у віці з 18 до 60 років призвело до розвитку протиправних та напівлегальних схем їх виїзду за межі України та появи суттєвих корупційних ризиків у діяльності Територіальних центрів комплектування, ВЛК України та Держприкордонслужби.

Висновки. Дослідження стану нормативно-правового регулювання та правозастосування за матеріалами судової практики в цих умовах дозволило визначити наступні проблеми: 1) стан нормативно-правового регулювання обмеження свободи пересування громадян України в умовах воєнного стану є недосконалим, зважаючи на важливість організаційно-дозвільних питань, пов'язаних з забезпечення реалізації конституційних прав та свобод особи.

Наявність завдань забезпечення національної безпеки вимагає чіткого правового визначення легальної мети запроваджених заходів, та подальшого внесення змін у чинні закони щодо визначення відповідних обмежень для виїзду закордон військовозобов'язаних осіб з урахуванням пропорційності (наприклад, обмеження Правилами № 57 у виїзді осіб, які звільнені від мобілізації (ч. 2 ст. 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію») видається не достатньо обґрунтованим) [22].

2) Необхідно в межах норм підзаконних актів розробити процедуру встановлення та документального підтвердження відповідного правового статусу особи або ж надання окремих дозволів (в тому числі, із використанням електронних сервісів та додатків).

3) Вважаємо за необхідне, запропонувати Верховному суду та Державній судовій адміністрації України провести аналіз судової практики судів першої інстанції з винесення рішень у справах з питань дотримання прав і свобод громадян у період дії режиму воєнного стану. Вона на сьогодні є непослідовною у своїх підходах та сформульованих правових позиціях, що не дозволяє виявити і застосовувати відповідні уніфіковані механізми ефективного захисту прав, свобод та інтересів осіб. За наслідками проведеного аналізу пропонуємо виробити методичні рекомендації для судових органів та суддів з даного питання.

4) На нашу думку, заходи з посилення юридичної відповідальності з даного питання не матимуть належного ефекту, оскільки будуть неспроможні вирішити наявні проблеми через безсистемний підхід до врегулювання вказаного питання, а саме головне, вони не відповідають людиноцентриської концепції розвитку української держави [23].

Підсумовуючи результати проведеного теоретико-правового дослідження питання обмеження прав і свобод людини та громадянина в умовах воєнного стану, варто зауважити, що запровадження особливого правового режиму, у тому числі, воєнного стану, завжди виступає підставою обмеження основних прав і свобод людини і громадянина, що може зумовлювати загрозу непропорційності такого обмеження та відвернутої шкоди.

Саме тому чинне законодавство України та акти міжнародноправового регулювання містять низку важливих гарантій охорони прав і свобод людини і громадянина, серед яких, обов'язкова їх вичерпність та заборона розширеного тлумачення, конкретність строків дії та категорична заборона обмеження певного переліку прав, визначених у частині 2 статті 64 Конституції України [15].

Важливою гарантією дотримання прав людини у разі дії воєнного стану є абсолютна категорична заборона на застосування тортур, жорстокого чи принижуючого людську гідність поводження або покарання. Будь-які спроби використати введення воєнного стану для захоплення влади або зловживання нею тягнуть за собою кримінальну відповідальність згідно із законодавством України [6, с. 382].

Обмеження прав і свобод людини і громадянина як у мирний час та і в період діє воєнного стану виступає необхідним елементом правової системи будь-якої правової демократичної держави світу.

Список використаних джерел:

1. Часник Д. В. Забезпечення прав людини у сфері національної безпеки в умовах протистояння військовій агресії російської федерації. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. Випуск 34. 2022. С. 61–67. URL: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7105142> (дата звернення 22.06.2023).
2. Антонов В. О. Конституційно-правові засади національної безпеки України: монографія / наук. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: Талком, 2017. 576 с.
3. Національна безпека України: історія і сучасність: монографія / О. С. Бодрук, О. М. Гончаренко, Е. М. Лисицин, М. А. Горелов. Київ: ІСЕМВ, 1993. 576 с.
4. Мосейко А. Г. Національна безпека України як об'єкт публічного адміністрування. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2019. Вип. 2 (86). С. 42–52.
5. Кабанов О., Заярний О., Мироненко В. Довідник із громадянських (особистих), політичних та інших прав людини в умовах воєнного стану. Київ 2022. 185 с.
6. Проць І.М. Окремі організаційно-правові механізми обмеження основних прав і свобод людини і громадянина за законодавством України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 1. С. 381–384.
7. Мерник А.М., Кузьміна В.О., Бурлаков В.М. Обмеження прав і свобод людини в сучасних умовах: теоретичний і практичний аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. URL: DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-2/9> (дата звернення 22.06.2023).
8. Мерник А.М., Стоян Є.О., Артеменко К.С. Обмеження прав людини та основоположних свобод в умовах воєнного стану в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 11. 2022. С. 49–52 URL: (дата звернення 22.06.2023).
9. Ковалів М. В. Іваха В. О. Діяльність органів внутрішніх справ в умовах воєнного стану. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2016. № 837. С. 65–70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2016_837_12 (дата звернення 22.06.2023)
10. Фігель О. Ю. Обмеження прав людини в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Львівської комерційної академії*. Серія «Юридична». 2015. № 2. С. 222–230. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvlkau_2015_2_24. (дата звернення 22.06.2023)
11. Лазарев В. В., Малиновська Т. М. Особливості гарантування прав і свобод людини в умовах воєнного стану в Україні. Підготовка правоохоронців в системі МВС України в умовах воєнного стану : зб. наук. пр. Харків, 2022. С. 71–73.
12. Ващенко Л. О., Єфімов О. М. Тлумачний словник - мінімум української мови. Київ: Довіра, 2000. Вид. 2-ге. 546 с.
13. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015. № 1647-III. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 28. Ст. 250. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення 22.06.2023).
14. Порядок встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан: Постанова КМ України від 29 грудня 2021 р. № 1455. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1455-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення 22.06.2023)
15. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. ст. 14. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%20#n4276> (дата звернення 22.06.2023).
16. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 року № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення: 23.06.2023)
17. Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України: Закон України від 21.01.1994 № 3857-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1994, № 18, ст. 101. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3857-12#Text>. (дата звернення 22.06.2023).

18. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 № 475-97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997, № 40, Ст. 263. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 21.06.2023).

19. Корупційні схеми та ризики під час виїзду з України в умовах воєнного стану: звіт НАЗК. URL: <https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2022/10/.pdf>. (дата звернення 22.06.2023).

20. Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами України: Постанова КМ України від 27.01.1995 № 57. URL: (дата звернення 22.06.2023)

21. Про внесення змін до деяких законів України щодо державних гарантій в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану: Закон України від 15.03.2022 № 2126-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2126-20#Text> (дата звернення 22.06.2023)

22. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21.10 1993 № 3543-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1993, № 44, ст. 416. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text> (дата звернення 22.06.2023)

23. Свобода вибору місця проживання та пересування в умовах правового режиму воєнного стану: дослідження. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/> (дата звернення 22.06.2023)